

بررسی شاخص‌های ممنوعیت غرر در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران (مطالعه موردی: بانک تجارت مشهد مقدس)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱/۲۸ تاریخ تأیید: ۱۳۹۱/۴/۲۹

محمدنقی نظریور*
محمدرضا یوسفی شیخرباط**
میمنت ابراهیمی***

۱۵۷

فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی / سال یازدهم / شماره ۴۳ / پاییز ۱۳۹۰

چکیده

یکی از معیارهای فقه اقتصادی اسلام، ممنوعیت معامله‌های غرری است. مقاله پیش‌رو بر انطباق عملکرد نظام بانکی بر این معیار متمرکز است و این امر از آن جهت قابل ملاحظه است که به نظر می‌رسد در سه دهه اخیر برخی از معامله‌های صورت گرفته به سمت معامله‌های غرری سوق یافته‌اند. بر این اساس معرفی شاخص‌های کمی و معین جهت نظارت بر معیار ممنوعیت غرر ضروری به نظر می‌رسد.

فرضیه مقاله این است که کمتر از نیمی از معامله‌های نظام بانکداری بدون ربا در شعبه‌های بانک تجارت مشهد غرری است. روش تحقیق توصیفی، تحلیل محتوا و روش میدانی است که با ارسال پرسش‌هایی به مراجع تقلید و قیبهان شیعه و دریافت پاسخ از آنان شاخص‌های ممنوعیت غرر برآورد شده است؛ سپس با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تجارت مشهد تسهیلات دریافت کرده‌اند به عنوان نمونه انتخاب شده‌اند، شاخص‌ها تست شده است. نتیجه‌های تحقیق نشان می‌دهد که بیش از نیمی از معامله‌های بانک تجارت مشهد غرری است.

طبقه‌بندی JEL: G20, G29, Z12

Email: nazarpur@mofidu.ac.ir.

*. استادیار گروه اقتصاد دانشگاه مفید.

Email: yousefi@mofidu.ac.ir.

** . دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه مفید.

Email: ebrahimi.meymanat@gmail.com.

***. کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه مفید.

مقدمه

یکی از معیارهای فقه اقتصادی اسلام، معیار ممنوعیت غرر است. فقیهان اسلام برخی از قراردادهای را به سبب وجود غرر و بستن باب مخاطره‌ای که به کشمکش در معامله‌ها می‌انجامد، باطل می‌دانند. مطابق معیار ممنوعیت غرر، بانک‌های بدون ربا مؤظف هستند در طراحی انواع قراردادهای، ابزارهای مالی، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی و سیاست‌های نظارتی به گونه‌ای عمل کنند که معامله‌های بانکی بدون هیچ نوع ابهام و جهالتی نسبت به حقوق بانک و مشتریان انجام شود.

با گذشت سه دهه از اجرای بانکداری بدون ربا ایران، طبیعی است این توقع پدید آمده باشد که نظام پولی و بانکی کشورمان از نظر تطبیق با اصول و معیارهای اسلامی از جمله معیار ممنوعیت غرر و ارایه شاخص‌های عملیاتی در این باره گام‌های اساسی برداشته باشد؛ اما با وجود این دست‌کم از نظر برخی از نخبگان و عالمان اقتصادی و دینی، این نظام نتوانسته در ارایه محصولات بانکداری موفق و منطبق با شریعت نمره قابل‌قبولی دریافت کند. بر همین اساس معرفی شاخص‌های کمی و معین جهت نظارت بر امر انطباق فعالیت‌های نظام بانکی با اصول و موازین شرعی ضروری به نظر می‌رسد.

مقاله پیش‌رو بر انطباق عملکرد نظام بانکی با معیار ممنوعیت غرر متمرکز است و به دنبال پاسخی مناسب برای این پرسش است که «چه شاخص‌هایی مبتنی بر معیار ممنوعیت غرر برای ارزیابی عملکرد بانکداری بدون ربا، می‌توان طراحی کرد؟».

فرضیه پژوهش این است که کمتر از نیمی از معامله‌های نظام بانکداری بدون ربا در شعبه‌های بانک تجارت مشهد غرری است. از این‌رو در مقاله پیش‌رو به روش توصیفی و تحلیل محتوا و با تبیین محتوای تحقق غرر از راه منابع موجود و ارسال پرسش‌هایی به مراجع تقلید و فقیهان شیعه و دریافت پاسخ از آنان، مؤلفه‌های غرری شدن معامله‌های بانکی تمیز داده می‌شود؛ سپس با معرفی و شناسایی شاخص‌های کمی و معین و با به‌کارگیری روش میدانی، شاخص‌های ممنوعیت غرر برآورد می‌شود.

پیشینه و ادبیات تحقیق

درباره موضوع تحقیق، مطالعه مستقیمی وجود ندارد. در ادامه به معرفی برخی مطالعاتی که می‌توانند در این جهت طبقه‌بندی و مورد استفاده قرار گیرند، می‌پردازیم.

میثم موسایی (۱۳۷۹) در کتاب *عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران* با استفاده از مقایسه شاخص‌های پولی ایران با چند کشور توسعه‌یافته و مشابه به این نتیجه رسیده است که در مجموع عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران از تمام کشورهای توسعه‌یافته ضعیف‌تر و در مقایسه با کشورهای مشابه نیز وضعیت مطلوبی ندارد.

محمد رجایی (۱۳۸۰) در مقاله «مقایسه اجمالی تجهیز و تخصیص منابع پولی در دو نظام بانکی ربوی و غیرربوی در ایران»، به معرفی شاخص‌هایی مانند سپرده‌ها و تسهیلات سرانه به قیمت ثابت، نسبت سپرده‌ها به نقدینگی و نسبت سپرده‌ها به تولید ناخالص می‌پردازد و در تمام بررسی‌های وی کامیابی نسبی نظام بانکداری بدون ربا در ایران مورد تأیید قرار گرفته است.

فرهاد ریاضت (۱۳۸۱) در مقاله «ارزیابی عملکرد بانک‌ها از طرح تا عمل» به مقایسه و انطباق میان شاخص‌های کار بانک‌ها با استانداردهای جهانی و نیز ارتقا و بهبود سطح کار و سیاست‌های بانکداری نوین در کشور اشاره می‌کند و به معرفی شاخص‌هایی از جمله؛ شاخص‌های سرمایه‌گذاری، نسبت سرمایه‌گذاری به جمع‌داری ثابت، شاخص‌های وصول بدهی و اعتبارات اسنادی ضمانت‌نامه‌ها می‌پردازد.

موسویان، نظریور و کفشگر (۱۳۸۹) در مقاله «نقش شورای تخصصی - فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی»، نشان می‌دهند که تشکیل شورای فقهی، سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی را ارتقا می‌دهد.

هیئت خدمات مالی اسلامی (Islamic Financial Services Board, 2007) در مطالعه راهنمای گردآوری شاخص‌های مالی اسلامی احتیاطی و ساختاری، به گردآوری شاخص‌های مالی اسلامی احتیاطی و ساختاری می‌پردازد. این شاخص‌ها بر حسب نسبت یا درصد بیان می‌شوند. این مطالعه از چارچوب CAMELS به منظور شناسایی شاخص‌های امور مالی اسلامی درباره زمینه مقررات، مدیریت ریسک و افشا استفاده می‌کند. افزون بر چارچوب CAMELS چارچوب نظارتی مبتنی بر ریسک را به‌عنوان مدلی جهت توسعه و گردآوری شاخص‌های مازاد برای تکمیل شاخص‌های مالی اسلامی احتیاطی و ساختاری مدنظر قرار می‌دهد و در مجموع ۲۵ شاخص مالی اسلامی احتیاطی و ساختاری اصلی و ۲۷ شاخص مالی اسلامی احتیاطی و ساختاری کمکی معرفی می‌کند.

مأمون الرشید (Mamunur Rashid, 2009) در مقاله «مقایسه شاخص‌های عملکردی بانک‌های اسلامی در بنگلادش» به مقایسه عملکرد مالی بین بانک‌های متعارف و بانک‌های

اسلامی در بنگلادش می‌پردازد. به این منظور ۱۲ نسبت مالی مهم جهت بررسی وضعیت بانک‌های اسلامی و متعارف برای سال‌های ۲۰۰۱ - ۲۰۰۶ به کار گرفته شده که از این ۱۲ نسبت، هفت نسبت مرتبط با بازدهی و پنج نسبت مرتبط با ریسک هستند. هریاندی هسی و تنلی هاریومن (Hasbi & Haruman, 2011) در مقاله «بانکداری با توجه به مفاهیم شرعی اسلامی و عملکرد آن در اندونزی» به صورت تجربی به بررسی مفاهیم بانکداری اسلامی می‌پردازد و جهت تعیین عملکرد آن به بررسی عملکرد بانک اندونزی در مقایسه با بانک‌های متعارف براساس اصول اسلامی می‌پردازد که شامل شاخص‌های: سرمایه، دارایی‌ها، مدیریت، درآمد، و نقدینگی می‌شود که به آن CAMELS می‌گویند.

معیار ممنوعیت غرر

غرر در لغت اسم مصدر از «غرر یغرر تغیراً» به معنای «به خطر و هلاکت انداختن» است و غرر به معنای «خطر» است (دهخدا، ۱۳۲۵، ص ۱۴۸ / معین، ۱۳۶۰، ص ۲۴۰۰ / ابن‌منظور، ۱۴۰۸ق، ص ۴۲ / مجدالدین محمد، [بی‌تا]، ص ۱۰۴). در اصطلاح نیز عقدی است که وضعیت و شرایط انعقاد آن که ناشی از جهل در اصل وجود مورد معامله (مبیع و ثمن) یا جهل به صفات یا شک و تردید نسبت به حصول آن است - موجب خطر مالی در معامله است (نراقی، ۱۳۷۵، ص ۳۲).

بر نفی غرر ادله‌ای از روایت‌های وارد شده که مشهورترین این روایت‌ها، روایت نبوی «نَهَى النَّبِيُّ عَنْ بَيْعِ الْغُرْرِ»؛ یعنی پیامبر اکرم ﷺ از بیع غرر نهی فرموده، است (حرّ عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص ۳۲۹). شیعیان به‌طور مستند آن را نقل نکرده‌اند؛ بنابراین مرسل و ضعیف است؛ اما شهرت عظیمی که این روایت دارد، سبب اطمینان به صدور روایت پیش‌گفته از پیامبر اکرم ﷺ می‌شود؛ بنابراین شهرت، ضعف آن را تدارک می‌کند (مظفر، ۱۴۱۸ق، ص ۲۵۲ / نراقی، ۱۳۷۵، ص ۹).

از مهم‌ترین موارد غرر می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. خطر عدم وجود یکی از عوضین

گاهی در معامله، یکی از عوضین به‌گونه‌ای است که احتمال می‌رود اصلاً وجود نداشته باشد، در این صورت بائع یا مشتری مال خود را در برابر عوضی داده است که احتمال دارد اصل آن عوض اساساً موجود نباشد.

۲. خطر عدم قدرت بر تسلیم عوضین

گاهی هر دو یا یکی از عوضین به گونه‌ای است که قدرت بر قبض و اقباض آن نیست در نتیجه بیع آن و پرداخت عوض در برابر آن غرری و خطری است. هر چند به وجود مبیع در هنگام تحویل علم داشته باشیم مانند فروختن ماهیان دریا و پرندگان هوا.

۳. خطر عدم اطلاع از ارزش عوضین

گاهی یکی از عوضین یا هر دو از جهت جنس، نوع، اوصاف و مقدار مجهول است به طوری که ارزش مالی آن مجهول است؛ در نتیجه پرداخت عوض در برابر آن از حیث مالی خطری است، مانند خرید و فروش محموله‌ای، بدون تعیین جنس، وصف یا کمیت آن یا انعقاد قراردادی که موضوع آن وسیله نقلیه باشد، بدون تعیین وصف، مدل و دیگر مشخصات اساسی.

۴. خطر عدم اطلاع از ویژگی‌ها و شرایط معامله

گاهی عوضین از حیث ویژگی‌ها و شرایط معامله به گونه‌ای است که پرداخت عوض در آن معامله با آن شرایط و ویژگی‌ها، خطری است؛ برای مثال، فروش کالا به شرط اینکه هر زمان بایع یا مشتری بخواهد بتواند معامله را فسخ کند یا فروش کالا به شرط اینکه مشتری در هر زمان یا در هر مکانی به هر وسیله‌ای خواست قیمت کالا را بپردازد، غرری است (موسویان، ۱۳۸۶ (الف)، ص ۱۲۸-۱۲۹).

حال این پرسش اساسی مطرح می‌شود که معیار تشخیص غرر در معامله چیست؟ اصولاً معیار تشخیص و تحقق معامله غرری چنان‌که در متون و منابع فقهی آمده بر عهده عرف است (نائینی، [بی‌تا]، ص ۳۷۹ / نراقی، ۱۳۷۵، ص ۹۴)؛ یعنی اگر در معامله‌ای میزان خطر و احتمال خسارت به اندازه‌ای باشد که عرف وقتی متوجه شود، ترتیب اثر نمی‌دهد چنین خطری غرر شمرده نمی‌شود و حکم معامله غرری (بطلان) بر آن بار نمی‌شود؛ اما اگر خطر به حدی باشد که عرف آن را با اهمیت دانسته و از آن بپرهیزد چنین خطری غرر بوده و خود به خود حکم معامله غرری مؤثر خواهد شد.

پرسش دیگری که در اینجا ممکن است مطرح شود این است که با توجه به روایت مشهور نبوی که به ذکر بیع تصریح دارد آیا غرر ویژه عقد بیع است یا در معامله‌های دیگری نیز جاری است؟

مشهور فقیهان امامیه ضرورت نفی غرر را درباره بیع پذیرفتند؛ اما در شمول این قاعده در غیر بیع بین اصحاب اختلاف نظر مشاهده می‌شود (موسوی خویی، ۱۴۲۶ق، ج ۳۳، ص ۱۷۰) و برای شمول آن دلایل ذیل ارایه شد:

۱. الغاء ویژگی از روایت «نهی النبی عن بیع الغرر»

علت بطلان بیع غرری، وجود غرر در معامله است و نفس بیع خصوصیتی ندارد. بر این اساس هر جا غرری باشد (در بیع و غیربیع) معامله باطل است. مگر در مواردی مانند باب صلح بر مجهول که شرع مقدس وجود غرر را جایز شمرده است (حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۱۰-۳۱۴ / موسوی سبزواری، ۱۴۳۰ق، ج ۱۹، ص ۱۹ / هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۸۳).

۲. روایت «نهی النبی عن الغرر»

برخی از فقیهان برای ممنوعیت غرر در غیر باب بیع به این روایت تمسک کرده‌اند؛ به‌عنوان مثال، محقق رحمته‌الله در کتاب شرایع الاسلام در باب اجاره، یکی از ارکان اجاره را معلوم بودن آن دانسته و بیان می‌دارد که «کالای مورد اجاره اگر وزنی یا کیلی است باید معلوم باشد تا عنوان نفی غرر محقق شود» (محقق حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۱۴۱). شهید ثانی رحمته‌الله در مسالک الافهام در توضیح این عبارت می‌نویسد که «اعتبار کیل و وزن در مکیل و موزون و عدم اعتبار مشاهده صرف در بیع و اجاره به‌علت متحد بودن دو مسئله و به‌علت نهی نبی از غرر به‌طور مطلق از جانب شارع ثابت شد» (عاملی شهید ثانی)، ۱۴۱۴ق، ص ۱۷۸).

۳. سیره عقلاء

بناء و سیره عقلاء در معامله‌ها این است که به معامله غرری اقدام نکنند و این سیره مورد امضای شارع است (موسوی سبزواری، ۱۴۳۰ق، ج ۱۹، ص ۱۹ / موسوی خویی، ۱۴۲۶ق، ج ۳۳، ص ۲۷ / هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۸۳).

حسینی مراغی در این باره بیان جامع و مفصلی دارند. وی باور دارند هیچ شکی نیست که عقلاء بر غرر اقدام نمی‌کنند و معامله غرری از معامله‌های متعارف نیست؛ پس ادله منصرف بر معامله غرری نیست؛ بنابراین قاعده نفی غرر اختصاص به بیع ندارد و در تمام معامله‌ها جاری است و برای این مطلب دلایلی ذکر کرده‌اند (حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۱۲-۳۱۳) که مجموع این دلایل بیانگر آن است که اسلام برای سامان دادن معامله‌های

مردم و جلوگیری از نزاع‌ها و اختلاف‌ها، تمام معامله‌های غرری را باطل می‌شمارد و اگر این غرر از خدعه و نیرنگ یکی از متعاملین یا هر دو ناشی باشد افزون بر حکم وضعی بطلان، حکم تکلیفی حرمت نیز خواهد داشت. مبنای مقاله پیش‌گفته نیز پذیرش معنای عامی برای غرر بوده و قابلیت شمول برای تمام معامله‌های بانکی را دارد.

ممنوعیت غرر و عملیات بانکی

همان‌گونه که بیان شد آنچه که فقیهان در بحث غرر مطرح می‌کنند، این است که اگر هر گونه ابهام یا جهالت نسبت به اصل موضوع (جنس، نوع و اوصاف)، زمان تحویل، مکان تحویل، کیفیت و شرایط ضمن عقد وجود داشته باشد؛ این سبب غرر است. تعبیر امام خمینی علیه السلام در معیار تشخیص غرر، عرف منضبط است. آیا عرف منضبط وقتی قرارداد را ببیند برایش مفهوم است یا نامفهوم؟

۱۶۳

به منظور بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا، لازم است عملکرد بانک‌ها در بخش تخصیص منابع (اعطای تسهیلات) مورد توجه قرار گیرد. تسهیلات اساسی که در چارچوب قراردادها و معامله‌های اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرند، از نظر تقسیم‌بندی کلی به چهار گروه تقسیم می‌شوند:

گروه اول: قرض الحسنه؛

گروه دوم: قراردادهای مشارکتی (مضاربه، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه و مساقات)؛
گروه سوم: قراردادهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، مرابحه، اجاره به شرط تملیک، استصناع، سلف، جعاله و خرید دین)؛

گروه چهارم: سرمایه‌گذاری مستقیم.

بعد از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقدهای مزارعه و مساقات (به جهت اینکه بانک‌ها موضوع آن عقدها را نداشتند) در اصل مورد عمل واقع نشدند؛ بنابراین بانک‌ها افزون بر سرمایه‌گذاری مستقیم و مشارکت حقوقی از راه هشت عقد: فروش اقساطی، جعاله، سلف، اجاره به شرط تملیک، مشارکت مدنی، مضاربه و قرض الحسنه به اعطای تسهیلات اقدام کردند (موسویان، ۱۳۷۸ ج، ص ۱۸۳).

به مقتضای معیار ممنوعیت غرر، باید تمام ارکان، عناصر، شرایط و جزئیات قراردادهای بانک‌های اسلامی شفاف و بدون هیچ ابهامی باشند. ابهام در ویژگی‌ها، شرایط (موضوع و مدت‌زمان بازپرداخت قرارداد) و اوصاف اساسی (قیمت، مقدار، جنس، شروط، درصد

توزیع سود و هر آنچه که در ارزش معامله مؤثر است) موضوع قراردادها به سوءاستفاده احتمالی مراجعان و تزلزل معامله‌های بانکی و در پی آن غرری شدن آنها می‌انجامد. بر این اساس گرچه اصل قانون عملیات بانکداری بدون ربا به‌طور کامل شرعی است؛ اما به‌نظر می‌رسد در مقام اجرا عملاً مفاد آن مورد عمل قرار نگرفته و گاهی معامله‌های صورت‌گرفته به سمت معامله‌های غرری یا عقدهای غیرصحیح سوق یافته است.

شاخص‌های ممنوعیت غرر

شاخصی که در این باره می‌توان ارایه کرد نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها است. با توجه به اینکه بحث غرر در عقد قرض الحسنه مطرح نیست و سرمایه‌گذاری مستقیم نیز در اساس عقد شمرده نمی‌شود، بحث‌های مربوط به غرر در مقاله پیش‌رو به‌طور عمده بر عقدهای مشارکتی و مبادله‌ای متمرکز می‌شود.

در عقدهای مشارکتی بانک با استفاده از سپرده‌های سرمایه‌گذاری و منابع دیگر بانک، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالان اقتصادی را از راه قراردادهای مشارکتی مانند مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی و مضاربه تأمین می‌کند و با آنان در سود حاصل از فعالیت اقتصادی شریک می‌شود. این قراردادها ماهیت اذنی دارند و بانک، در برابر سهمی از سود، به متقاضی تسهیلات اذن تصرف در سرمایه و استفاده از آن را درباره قرارداد می‌دهد.

در این شیوه، بانک در جایگاه صاحب سرمایه یا شریک سرمایه‌گذار بوده و مطابق موازین شرعی و قانونی پیامدها و مخاطره‌های فعالیت اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌ها را به عهده می‌گیرد (موسویان، ۱۳۸۹ (ب)، ص ۷۲-۷۳).

در عقدهای مبادله‌ای، بانک‌ها با استفاده از سپرده‌های سرمایه‌گذاری و دیگر منابع بانک با متقاضیان تسهیلات، وارد قراردادهای مبادله‌ای مانند فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله می‌شوند. این قراردادها ماهیت تملیکی داشته و براساس نرخ‌های سود معین به متقاضیان تسهیلات بانکی داده می‌شود. در این شیوه، بانک در جایگاه مؤسسه انتفاعی با سود معین با متقاضی تسهیلات وارد معامله می‌شود و حاصل آن، بدهی مدت‌دار مشتری است که طبق زمان‌بندی مشخصی باید پرداخت شود (همان، ص ۷۲).

از آنجا که ممکن است برخی از عقدهای مبادله‌ای یا مشارکتی غرری شوند، شاخص نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها می‌تواند شاخص مناسبی جهت سنجش میزان

تطابق عملکرد نظام بانکداری بدون ربا با معیار ممنوعیت غرر باشد. برای تکمیل شاخص پیش‌گفته براساس معیار ممنوعیت غرر شاخص‌های فرعی (مؤلفه‌های) ذیل پیشنهاد می‌شود:

نسبت قراردادهای همراه با ابهام (جهل) نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل قراردادها

این شاخص (مؤلفه) خود شاخص ترکیبی است و از شاخص‌های فرعی‌تر (نماگرها) تشکیل شده که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم:

۱. نسبت عقدهای مبادله‌ای همراه با ابهام (جهل) نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل عقدهای مبادله‌ای (کل قراردادها)

موضوع معامله در عقدهای مبادله‌ای باید معین باشد. معین بودن موضوع معامله به موجب بند ۳ ماده ۱۹۰ ق.م.ا از جمله شرایط صحت معامله است. هر چند که در قانون از معین بودن مورد معامله نام برده شده است؛ اما از آن تعریفی به عمل نیامده؛ اما مستفاد از ماده‌های ۵۶۴ و ۶۹۴ قانون مدنی این است که منظور قانون‌گذار از «معین بودن» موضوع معامله نهی از مردد بودن آن است. به عبارت دیگر موضوع معامله نمی‌تواند یکی از چند چیز به صورت مردد باشد و در ظاهر غرض از لزوم معین بودن مورد معامله نیز رفع غرر است (امامی، ۱۳۴۶، ص ۲۱۴) و منظور قانون‌گذار این بوده که طرفین قرارداد بر موضوع واحدی اراده کنند تا قصد انشای معامله محقق شود. بر این اساس نسبت عقدهای مبادله‌ای همراه با ابهام در ماهیت موضوع قرارداد به کل عقدهای مبادله‌ای (کل قراردادها) به عنوان شاخص انتخاب شده است که به سبب این شاخص در فروش اقساطی کالای مورد تقاضای متقاضی، در سلف مبیع و اجاره به شرط تملیک عین مستأجره باید معین باشد و شیء مجهول یا مردد بین چند چیز نمی‌تواند موضوع معامله قرار گیرد (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۶۴۸).

درباره جعله موضوع قرارداد (عمل) باید عملی حلال، عقلایی و انجام آن به عنوان تکلیف واجب نباشد؛ بنابراین تعیین جعل برای انجام عملی که از نظر شرع حرام یا به دید عقلا غیرمعقول یا از تکالیف واجب شرعی جاعل باشد، باطل است و انجام‌دهنده آن مستحق اجرت نخواهد بود (همان، ص ۶۶۵).

موضوع قرارداد جعاله برخلاف موارد پیش‌گفته می‌تواند مجهول باشد؛ برای مثال، شخصی می‌تواند اعلان کند هر کس اطراف باغ من دیواری با این مشخصات احداث کند فلان مبلغ دریافت می‌کند، قرارداد جعاله صحیح است؛ هر چند تعداد روزهای کار و مصالح مورد نیاز به صورت دقیق مشخص نباشد (همان، ص ۶۶۶)؛ البته این جهالت نباید به اندازه‌ای باشد که باعث ابهام کار شود.

۲. نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام (جهل) نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل عقود مشارکتی (کل قراردادها)

درباره عقود مشارکتی نیز باید موضوع مشارکت مشخص باشد. موضوع مشارکت می‌تواند عین (خانه و ملک مشتری) یا دین (طلب مشترک، طلبی که به دو تن منتقل می‌شود) یا منفعت (مانند منفعت مورد اجاره که بر اثر فوت مستأجر به ورثه منتقل می‌شود) یا حق (مانند حق خیار و حق شفعه که در نتیجه فوت مورث به وارث منتقل می‌شود) باشد. به این ترتیب مشارکت باید موضوع معینی داشته و هر یک از شریکان نسبت به آن مالکیت داشته باشند (هدایتی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۱۴۱).

مضاربه فقط در بخش بازرگانی و مشارکت مدنی در امور تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی و مسکن) بازرگانی (داخلی، صادرات و واردات) و خدماتی کاربرد دارد و طبق تبصره ماده ۲ دستورالعمل اجرایی مشارکت مدنی، موضوع مشارکت باید مشخص باشد و شیء مجهول یا مردد بین چند چیز نمی‌تواند موضوع معامله قرار گیرد. بر این اساس شاخص نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام در ماهیت موضوع قرارداد به کل عقود مشارکتی (کل قراردادها) تعریف می‌شود.

نسبت قراردادهای همراه با ابهام (جهل) در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل قراردادها

این شاخص (مؤلفه) خود شاخص ترکیبی است و از شاخص‌های فرعی‌تر (نماگرها) تشکیل شده که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم:

۱. نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام (جهل) در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل عقود مبادله‌ای (کل قراردادها)

در قراردادهای بانکی مدت زمان انجام قرارداد باید مشخص باشد؛ چرا که اگر مدت به صورت دقیق معلوم نشود حکم به بطلان معامله کرده‌اند (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۶۰۷) و معامله غرری می‌شود.

دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی در مورد مدت قراردادهای فروش اقساطی بانکی مقررات خاصی را پیش‌بینی کرده است. طبق مواد دستورالعمل یاد شده، مدت وصول قیمت فروش اقساطی مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار نباید از یک دوره تولید و حداکثر از یک سال و مدت وصول قیمت فروش اقساطی وسایل تولید، ماشین‌آلات و تأسیسات نباید از طول عمر مفید این قبیل اموال تجاوز کند. نیز مدت وصول قیمت فروش اقساطی واحدهای مسکونی به وسیله بانکها به اقساط مساوی، در سررسیدهای معین، صورت خواهد گرفت (ماده ۸ دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی مسکن).

مدت اجاره به شرط تملیک نباید از طول عمر مفید اموال موضوع معامله تجاوز کند و انجام این معامله‌ها درباره اموالی که طول عمر مفید آنها کمتر از دو سال باشد برای بانکها مجاز نیست (ماده ۸ دستورالعمل اجرایی اجاره به شرط تملیک).

مدت تحویل کالای موضوع معامله سلف باید به طور دقیق معین بوده و از یک دوره تولید حداکثر یک سال تجاوز نکند. در ضمن مدت قرارداد معامله‌های سلف قابل تمدید نیست (ماده ۸ دستورالعمل اجرایی سلف) و مدت انجام و تسویه مطالبه‌های ناشی از جعاله حداکثر ۲ سال بوده و این مدت درباره طرح‌های تولیدی و خدماتی و با تشخیص بانک قابل افزایش است (ماده ۷ دستورالعمل اجرایی جعاله و تبصره ۱ ماده ۷).

از آنجا که در عقود مبادله‌ای به مدت زمان مورد نیاز انجام معامله کمتر توجه می‌شود نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام در زمان بازپرداخت قرارداد به کل عقود مبادله‌ای (کل قراردادها) به عنوان شاخص تعریف می‌شود.

۲. نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام (جهل) در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل عقود مشارکتی (کل قراردادها)

در عقود مشارکتی نیز مدت‌زمان انجام قرارداد باید مشخص باشد. طبق ماده ۹ دستورالعمل اجرایی مضاربه قرارداد مضاربه حداکثر یک سال است و در موارد استثنایی مدت ذکر شده با اجازه بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران قابل افزایش خواهد بود.

طبق ماده ۱۰ دستورالعمل اجرایی مشارکت مدنی، حداکثر زمان مشارکت در امور بازرگانی یک سال و برای امور تولیدی (صنعتی، معدنی و کشاورزی) احداث مسکن و ساختمان و نیز طرح‌های جدید خدماتی، سه سال است و در موارد استثنایی بانک مرکزی می‌تواند مدت یاد شده را افزایش دهد.

در حال حاضر یکی از مشکلات اجرایی مضاربه و مشارکت مدنی در بانکداری ایران ابهام در مدت‌زمان مورد نیاز انجام معامله‌ها است که این خود به سوءاستفاده احتمالی مراجعان و تزلزل معامله‌های بانکی و در پی آن غرری‌شدن آنها می‌انجامد؛ بنابراین شاخص نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام در زمان بازپرداخت به کل عقود مشارکتی (کل قراردادها) تعریف می‌شود.

۳. نسبت قراردادهای همراه با ابهام در اوصاف اساسی موضوع قرارداد به کل قراردادها

این شاخص (مؤلفه) خود شاخص ترکیبی است و از شاخص‌های فرعی‌تر (نماگرها) تشکیل شده که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم:

۱. نسبت عقود مبادله‌ای که در آن اوصاف اساسی موضوع قرارداد مشخص نباشد به کل عقود مبادله‌ای

موضوع معامله در صورتی معلوم است که اوصاف اساسی آن برای طرفین معامله معلوم باشد و داوری این امر به عهده عرف نهاده شده است (ماده ۴۳۲ قانون مدنی)؛ یعنی درباره قیمت و مقدار و نیز درباره جنس و اوصاف، ضابطه معلوم‌بودن همان داوری عرف است.

طبق دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی مواد اولیه، لوازم یدکی و ابزار کار:

۱. قیمت فروش اقساطی موارد پیش‌گفته با توجه به قیمت تمام‌شده و سود مورد نظر بانک طبق ضوابط تعیین می‌شود.

۲. میزان مواد اولیه مورد تقاضا باید متناسب با حجم یک دوره تولید واحد تولیدی متقاضی باشد.

۳. مواد اولیه عبارت است از هر نوع مواد خام، نیمه‌ساخت، ساخته‌شده، واسطه‌ای و مواد

بسته‌بندی که در تولید یک محصول معین به کار می‌روند.

۴. متقاضی فروش اقساطی این بند باید خود مصرف‌کننده اموال درخواستی باشد و در تقاضای خود نوع، مقدار، مشخصات، فروشنده، قیمت و شرایط پرداخت و تحویل اموال مورد درخواست را تعیین کرده و مسئولیت مستقیم هر گونه فساد را که ممکن است در جریان معامله بروز کند و نیز مسئولیت هر نقص و اشکالی در کیفیت یا کمیت کالا را به عهده گیرد.

۵. موجود و آماده تحویل بودن اموال مورد معامله شرط اساسی قرارداد فروش اقساطی است و در مواردی که اموال مورد نظر موجود و قابل تحویل نباشد، بانک باید ابتدا آن را خریده و پس از آماده‌شدن اموال آن را به متقاضی واگذارد.

طبق دستورالعمل اجرایی فروش اقساطی مسکن:

۱. بانک‌ها مکلف هستند پیش از انعقاد قرارداد فروش اقساطی مبلغی از متقاضیان واحدهای مسکونی به‌عنوان «پیش‌دریافت» به‌صورت نقد دریافت کنند.

۲. قیمت واگذاری واحدهای مسکونی ارزان قیمت با توجه به قیمت تمام‌شده، هزینه‌های مربوط و نیز سود مناسب برای بانک تعیین می‌شود.

۳. در معامله‌های فروش اقساطی اعلام قیمت فروش نقدی و نسیه به خریدار الزامی بوده؛ از این‌رو لازم است عقد قرارداد قطعی فروش اقساطی موکول به زمانی شود که قیمت‌های مربوطه تعیین شده باشند.

طبق دستورالعمل اجرایی اجاره به شرط تملیک:

در قرارداد اجاره به شرط تملیک مبلغ مال‌الاجاره و نام فروشنده اموال و نیز شرایط و مشخصات کامل مورد اجاره باید به‌طور دقیق تعیین و اعلام شود. مورد اجاره می‌تواند اموال منقول و غیرمنقول باشد مشروط بر اینکه عمر مفید آنها کمتر از دو سال نباشد.

طبق دستورالعمل اجرایی سلف:

۱. مشخصات اصلی محصولات پیش‌خرید شده به‌طوری که مشخص‌کننده قیمت باشد، باید تعیین شود.

۲. تمام قیمت پیش‌خرید محصولات مورد معامله به فروشنده در زمان انجام معامله پرداخت شود.

۳. تاریخ تحویل و محل تحویل محصولات پیش‌خرید شده مشخص باشد و مقدار، وزن، تعداد و دیگر مشخصات متعارف محصولات مورد معامله تعیین شود.

طبق دستورالعمل اجرایی جعاله:

جعل دریافتی به‌وسیله بانک‌ها باید افزون بر پوشش هزینه‌های انجام‌شده مربوط حاوی سود معین برای بانک باشد و حداکثر یا حداقل میزان سود به‌وسیله شورای پول و اعتبار تعیین می‌شود.

در جعاله اوصاف اساسی معامله (غیر از جعل که باید معین باشد) می‌تواند مجهول باشد؛ البته این جهالت نباید به اندازه‌ای باشد که باعث ابهام کار شود. از آنجا که ابهام در اوصاف اساسی موضوع عقود مبادله‌ای، باعث غرری شدن آنها می‌شود نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام در اوصاف اساسی موضوع قرارداد به کل عقود مبادله‌ای (کل قراردادها) به‌عنوان شاخص انتخاب شده است.

۲. نسبت عقود مشارکتی که کیفیت و درصد توزیع سود آن ابهام دارد به کل عقود مشارکتی (کل قراردادها)

عناصر تشکیل‌دهنده مضاربه که ویژه این عقد بوده و در عقود دیگر وجود ندارد، عبارت هستند از: سرمایه، کار و سود که ماده ۵۴۶ ق.م در بیان تعریف عقد مضاربه به هر سه رکن اشاره کرده است.

سرمایه عبارت از جوهری است که جهت انجام عملیات موضوع قرارداد از طرف بانک در اختیار عامل (مشتری) نهاده می‌شود؛ البته در مضاربه، عامل فقط هزینه‌های ویژه‌ای را می‌تواند به‌عنوان هزینه‌های لازم جهت انجام مضاربه به عهده بانک قرار دهد و غیر از این هزینه‌های معین، باید شخصاً متقبل پرداخت هزینه‌های دیگر شود. به عبارت دیگر این هزینه‌ها را نمی‌تواند از سرمایه تأمین کند. یکی از ویژگی‌های سرمایه معلوم و معین بودن است؛ یعنی سرمایه باید معلوم و مشخص باشد. نیز سرمایه نباید مردد و غیرمعین باشد. معلوم و معین بودن نه‌تنها از شرایط سرمایه در عقد مضاربه است؛ بلکه از قواعد اساسی مربوط به صحت معامله‌ها نیز است. با توجه به اینکه در پایان مضاربه، عامل مکلف به استرداد مال مضاربه است؛ بنابراین باید در ابتدا مقدار سرمایه معلوم و تعیین شود تا تعهد مضارب نیز معلوم باشد. نیز گفته شده است که جهالت به سرمایه سبب جهالت به سود می‌شود و معلوم بودن سود شرط صحت مضاربه است. به عبارتی مقدار سهم طرفین از سود باید در قرارداد ذکر شود و این مقدار باید مطابق ماده ۵۴۸ ق.م جزو مشاعی از کل منافع باشد. به موجب ماده ۱۳ دستورالعمل اجرایی، حداکثر و حداقل سهم سود بانک و عامل

به‌وسیله شورای پول و اعتبار تعیین خواهد شد. به این ترتیب شورای پول و اعتبار مشخص خواهد کرد که در مضاربه سهم بانک و عامل چه نسبتی از کل سود حاصله خواهد بود.

در مشارکت مدنی نیز کسانی که می‌خواهند برای تأسیس، توسعه یا ادامه فعالیت‌های تولیدی، خدماتی یا بازرگانی خود با بانک مشارکت کنند مانند متقاضی مضاربه باید افزون بر اطلاعات شخصی و هویتی، اطلاعاتی؛ مانند: موضوع مشارکت، میزان سرمایه مورد نیاز، سهم سرمایه متقاضی که نباید از ۲۰ درصد کل سرمایه کمتر باشد، حداکثر مدت مشارکت، هزینه‌های مربوط به (خرید، بیمه، حمل‌ونقل، انبارداری، تولید، فروش و ...) سهم سود پیشنهادی، وثیقه‌ای که برای ضمانت حسن اجرای کار به بانک می‌سپارد و ... را در اختیار بانک بگذارد.

در حال حاضر در مشارکت مدنی نیز مانند مضاربه، نسبت‌های تعیین‌شده در معامله‌های مشارکت مدنی هنگام تسویه حساب، کمتر مورد عمل قرار می‌گیرد و سود واقعی معامله‌ها اغلب تعیین نمی‌شود که این خود به غرری شدن عقدهای مشارکتی می‌انجامد. بر این اساس نسبت عقدهای مشارکتی که در آن کیفیت و درصد توزیع سود ابهام دارد به کل عقدهای مشارکتی (کل قراردادهای) به‌عنوان شاخص غرری شدن قراردادهای انتخاب شده است.

شایان ذکر است به جهت ابهام در این موضوع که آیا عدم آگاهی طرفین معامله از جزئیات متن قرارداد (از جمله شرایط و مصالحه‌ای که در متن قرارداد درج شده)، سبب غرر است یا خیر بر آن شدید جهت رفع ابهام، پرسشی تنظیم و برای فقیهان و مراجع عالی‌قدر تقلید ارسال کنیم. متن پرسش در قالب نامه دلیل تنظیم شد:*

با سلام و احترام، چنان‌که مستحضرید مشتری در هنگام امضای قرارداد با بانک به دقت متن قرارداد را نمی‌خواند و گاهی از نوع قرارداد و از شرایط آن و مصالحه‌ای که در متن قرارداد درج شده آگاهی ندارد، آیا این قرارداد غرری می‌شود؟

آیت‌الله خامنه‌ای:

به‌طور کلی طرف قرارداد باید به مضمون قرارداد هر چند اجمالاً مطلع باشد و هنگام معامله قصد جدی آن را داشته باشد وگرنه معامله صحیح نیست؛ مگر اینکه بعد از اطلاع، آن را امضا کند.

آیت‌الله روحانی:

محکوم به غرری بودن نمی‌شود.

*. نسخه اصلی پاسخ مراجع و فقیهان بزرگوار نزد نگارندگان موجود و قابل استناد است.

آیت‌الله صافی گلپایگانی:

به‌طور کلی چنان‌که طرفین قرارداد از مندرجات آن اطلاع کافی نداشته باشند، قرارداد باطل است و الزام‌آور نیست و اگر چیزی مستند به این قرارداد از طرف مقابل دریافت شود اکل مال به باطل و حرام است و در نزاع موضوعی مرافعه شرعیه لازم است.

آیت‌الله مکارم‌شیرازی:

هر گاه وکالت مطلقه به بانک‌ها بدهد که پول وی را طبق عقدهای شرعیه به‌کار بگیرد و سود حاصل را به وی بدهد اشکال ندارد و آگاهی به جزئیات بعد از وکالت مطلقه لازم نیست.

آیت‌الله موسوی‌اردبیلی:

کسی که با بانک قراردادی را امضا می‌کند، باید متوجه باشد که قرارداد چگونه قراردادی است و به اصطلاح چه عقدی است؟ و با امضای قرارداد همان را انشا کرده و نسبت به مفاد آن متعهد شده و نسبت به شرایط هم باید در حدی آگاهی داشته باشد که باعث غرر نباشد و اگر اصلاً متوجه نباشد چه قراردادی را امضا می‌کند، قرارداد ثبوتاً محکوم به صحت نیست، هر چند در فرض اختلاف، ادعای عدم توجه باید اثبات شود. در صورتی که قرارداد باطل باشد، جواز و نفوذ تصرف در مال مأخوذ، منوط به اذن بانک است.

آیت‌الله نوری‌همدانی:

اگر اجمالاً در جریان قرار گیرد و امضا کند صحیح است.

با توجه به پاسخ‌های پیش‌گفته در می‌یابیم که اکثریت مراجع و فقیهان شیعه باور دارند طرف قرارداد باید به مضمون قرارداد هرچند به‌صورت اجمال مطلع باشد و آگاهی از شرایط و مصالحه در متن قرارداد در صورتی که به اختلاف و نزاع بین طرفین قرارداد نینجامد ضرورتی ندارد.

شاخص‌های ممنوعیت غرر

پس از بررسی مبانی نظری تحقیق و معرفی و تشریح شاخص‌های عملکردی بانکداری بدون ربا براساس معیار ممنوعیت غرر، به برآورد این شاخص‌ها با استفاده از اطلاعات و داده‌های جمع‌آوری شده می‌پردازیم.

در تحقیق پیش‌رو مهم‌ترین ابزار جمع‌آوری اطلاعات، پرسشنامه است؛ بنابراین پرسشنامه باید به‌گونه‌ای طراحی شود که بتواند تمام شاخص‌های استخراج شده جهت ارزیابی عملکرد نظام بانکی بدون ربا از منظر معیار صوری‌نشدن معامله‌ها را در بر بگیرد و عاری از موارد غیر

مرتبط باشد؛ بنابراین برای برآورد هر یک از شاخص‌ها، پرسش یا پرسش‌های متناسب با آن برای طرفین قرارداد (مشتری و کارگزار بانک) طراحی شده است.

قلمرو مکانی پژوهش و جامعه آماری

قلمرو مکانی یا محدوده مطالعه سازمانی در این پژوهش بانک تجارت شهر مشهد مقدس (شعبه‌های بانک) بوده است و جامعه‌ی آماری مقاله پیش‌رو شامل تمام قراردادهایی است که در تمام شعبه‌های بانک تجارت در بازه زمانی ۱۳۸۸-۱۳۸۹ منعقد شده است.

حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

در پژوهش پیش‌رو شیوه نمونه‌گیری به صورت چندمرحله‌ای است. ابتدا با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند با مراجعه به شعبه مرکزی بانک تجارت، تعداد شعبه‌هایی که بیشترین حجم تسهیلات اعطایی را در مناطق گوناگون جغرافیایی داشته‌اند، به وسیله مسؤل اعتبارات این شعبه تعیین شد و بر این اساس تعداد ۳۰ شعبه انتخاب شد. نیز در هر شعبه متناسب با اینکه چند درصد حجم قراردادها را به خود اختصاص داده است، پرسشنامه‌ها بین مشتریان توزیع شد و حجم نمونه با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تسهیلات دریافت کردند در نظر گرفته شد.

وزن دهی به شاخص‌ها

در این قسمت برای شاخص‌های استخراج‌شده، وزن یا به عبارتی ضریب اهمیت را تعیین می‌کنیم. از آنجا که حجم کل نمونه، بین قراردادها متناسب با اینکه هر یک چند درصد حجم کل قراردادها را به خود اختصاص داده‌اند، توزیع شده است؛ بنابراین شاخص‌های پیش‌گفته می‌توانند وزن یکسانی داشته باشند؛ برای مثال، قراردادهای مشارکت مدنی در برابر اجاره به شرط تملیک درصد بسیار بالایی از کل قراردادها را به خود اختصاص داده‌اند و بر این اساس حجم نمونه‌ای که برای قراردادهای مشارکت مدنی در نظر گرفته شده به مراتب بالاتر از قراردادهای اجاره به شرط تملیک است و اختصاص وزن بالاتر به یکی در برابر دیگری در حقیقت باعث بزرگنمایی و اغراق می‌شود.

درباره مؤلفه‌ها نیز این وزن یکسان است؛ برای مثال، در شاخص‌های ممنوعیت غرر، ابهام در زمان بازپرداخت قرارداد یا ابهام در ماهیت موضوع قرارداد یا اوصاف اساسی

موضوع قرارداد هر سه باعث غرری شدن قرارداد می‌شود و به این ترتیب وزن در نظر گرفته شده برای این سه مؤلفه یکسان است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

تجزیه و تحلیل داده‌ها، فرایندی است که طی آن، شواهد تجربی به دست آمده در مرحله تجربه (جمع‌آوری داده‌ها) به منظور بررسی رابطه بین متغیرهای فرضیه‌های تحقیق مورد تحلیل و تبیین قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر در این مرحله روابط بین متغیرها، از راه داده‌های به دست آمده مورد بازبینی تجربی قرار می‌گیرد (ساعی، ۱۳۸۱، ص ۳۷) و طی آن، فرضیه‌های تحقیق اثبات یا رد می‌شوند. تحلیل آماری را می‌توان به دو روش انجام داد:

الف) آمار توصیفی؛

ب) آمار استنباطی.

آمار توصیفی، مجموعه‌ای از روش‌هایی است که برای سازمان‌دادن، خلاصه‌کردن، تهیه جدول، رسم نمودار، وصف برقراری ارتباط و تفسیر داده‌های جمع‌آوری شده به کار گرفته می‌شود. آمار استنباطی، مجموعه‌ای از روش‌هایی است که با استفاده از داده‌های جمع‌آوری شده از نمونه آماری، ویژگی‌های جامعه آماری را مورد استنباط قرار می‌دهند. آمار استنباطی روشی است برای تعمیم نمونه تحقیق به جمعیت آماری بر مبنای نظریه احتمالات (همان، ص ۴۶-۴۷). به عبارت دیگر کاربرد آمار استنباطی در تعمیم نتیجه‌های نمونه به جامعه و استنباط پارامترهای آن است (رنجبران، ۱۳۸۶، ص ۴۰۳).

آمار استنباطی شامل فنون تخمین آماری و آزمون فرضیه‌ها می‌شود. اینکه به کدام راه (تخمین یا آزمون) استنباط انجام گیرد به نوع تحقیق بستگی دارد. اگر تحقیق از نوع پرسشی و فقط حاوی پرسش درباره پارامتر باشد از تخمین آماری برای پاسخ به پرسش (پرسش‌ها) استفاده می‌شود و اگر حاوی فرضیه‌ها بوده و از مرحله پرسش گذر کرده باشد، آزمون فرضیه‌ها و فنون آماری آن به کار می‌رود (آذر و مومنی، ۱۳۷۸، ص ۲۱).

از آنجا که در این پژوهش از روش طراحی پرسش (پرسشنامه) برای شاخص‌های مورد نظر استفاده شده است از تخمین آماری برای پاسخ به پرسش (پرسش‌ها) و برآورد شاخص‌ها و از آزمون فرضیه برای بررسی فرضیه پژوهش استفاده می‌کنیم.

روش برآورد شاخص‌ها

به‌طور کلی در بحث‌های آماری برآورد به دو نوع تقسیم می‌شود: برآورد نقطه‌ای و برآورد فاصله‌ای. در برآورد نقطه‌ای، مقدار شاخص مورد نظر در جامعه از نمونه محاسبه می‌شود و در حقیقت به این ترتیب برآورد یا تخمینی از شاخص مربوط به جامعه آماری به‌دست می‌آید. بزرگترین عیب برآورد نقطه‌ای این است که خطای برآورد کننده را نمی‌دانیم؛ زیرا مقدار آن با تغییر نمونه تغییر خواهد کرد؛ بنابراین اعتبار بالایی ندارند؛ در نتیجه از برآوردهای فاصله‌ای استفاده می‌شود. برآورد فاصله‌ای به روش فاصله اطمینان صورت می‌گیرد و عبارت است از تعیین دو مقدار و مشخص کردن احتمالی که پارامتر مجهول جامعه در آن فاصله قرار بگیرد.

ویژگی خاص برآورد فاصله‌ای نسبت به برآورد نقطه‌ای آن است که برآورد فاصله‌ای اطمینان‌پذیر است، در صورتی که به برآورد نقطه‌ای اطمینانی را نمی‌توان نسبت داد. به‌طور کلی وقتی یک پارامتر جامعه به‌وسیله نمونه‌برداری برآورد می‌شود، مقدار برآورد به‌طور کامل مساوی با مقدار حقیقی پارامتر نیست و در تعمیم نتیجه‌ها، حالتی نااطمینانی موجود است؛ بنابراین در پژوهش پیش‌رو جهت برآورد شاخص‌های معرفی‌شده (که به‌صورت نسبت تعریف شده‌اند) از برآورد فاصله‌ای به روش فاصله اطمینان برای نسبت استفاده می‌کنیم و برای به‌دست آوردن فاصله اطمینان از رابطه ذیل استفاده می‌کنیم:

$$\bar{p} - z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\bar{p}\bar{q}}{n}} < p < \bar{p} + z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\bar{p}\bar{q}}{n}}$$

$\bar{p}$: نسبت موفقیت در نمونه

p : نسبت موفقیت در جامعه

n : حجم نمونه

$z_{\frac{\alpha}{2}}$: مقداری از توزیع نرمال استاندارد است که در سمت راست آن مساحتی به اندازه باقی گذاشته می‌شود.

توضیح بیشتر درباره p و $\bar{p}$ اینکه اگر در جامعه‌ای N واحدی، X تعداد موفقیت‌ها در جامعه باشد آن‌گاه $P = \frac{X}{N}$ بیانگر نسبت مورد نظر (موفقیت‌ها) در جامعه است؛ اما از آنجا که دسترسی به تمام افراد جامعه مشکل است با انتخاب یک نمونه n تایی از جامعه $\bar{p} = \frac{X}{n}$ را که برآوردی از p است، حساب می‌کنیم و به آن توزیع نمونه‌ای نسبت‌ها یا توزیع احتمال $\bar{p}$ گفته می‌شود؛ بنابراین $\bar{p}$ یک آماره است.

روش آزمون فرضیه پژوهش

هر حکمی درباره توزیع جامعه یا پارامتر جامعه را یک فرض آماری می‌نامند و ممکن است درست یا نادرست باشد. درست یا نادرست بودن یک فرض باید بر مبنای اطلاعات حاصل از نمونه‌گیری از جامعه بررسی شود، این عمل را آزمون فرض می‌نامیم. به‌طور کلی هدف آزمون آماری، تعیین این موضوع است که با توجه به اطلاعات به‌دست آمده از داده‌های نمونه، حدسی که درباره ویژگی‌ها از جامعه می‌زنیم به‌طور قوی تأیید می‌شود یا خیر.

آزمون فرض آماری بسته به اینکه پارامتر فرضیه پژوهشی به‌صورت میانگین، نسبت موفقیت یا واریانس باشد، توزیع نمونه‌گیری متفاوت دارد (همان، ص ۹۶). پارامتر فرضیه پژوهشی به‌صورت نسبت موفقیت بوده و توزیع نمونه‌گیری متناسب با نسبت موفقیت ($n \geq 50$)، توزیع نمونه‌گیری نرمال با آماره آزمون Z است و متغیر استاندارد آن جهت آزمون فرضیه‌ها به این صورت تعریف می‌شود:

$$z = \frac{\bar{p} - p}{\sqrt{\frac{pq}{n}}}$$

تصمیم‌گیری اصلی درباره آزمون فرض به این صورت خواهد بود که اگر مقدار عددی آماره آزمون در داخل ناحیه عدم رد قرار گیرد فرض صفر را رد نمی‌کنیم؛ اما اگر مقدار عددی آماره آزمون در داخل ناحیه رد قرار گیرد فرض صفر را رد می‌کنیم. در ادامه ابتدا به برآورد شاخص‌ها و سپس بررسی آزمون فرضیه تحقیق می‌پردازیم.

توزیع نمونه مورد پژوهش از حیث سن و میزان تحصیلات مشتریان بانک به ترتیب در جدول‌های شماره یک و دو نمایش داده شده است.

جدول ۱: توزیع فراوانی سن مشتریان بانک

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	سن
۰/۳۵	۱۵۸	۲۴-۳۰
۰/۳۷	۱۶۹	۳۱-۴۵
۰/۰۵	۲۳	۴۶-۶۰
۰/۰۳	۱۱	بالتر از ۶۰
۰/۲۰	۹۰	بدون پاسخ
۱	۴۵۱	جمع کل

جدول ۲: توزیع فراوانی میزان تحصیلات مشتریان بانک

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	میزان تحصیلات
۰/۰۵	۲۳	پایین تر از دیپلم
۰/۳۸	۱۷۴	دیپلم و فوق دیپلم
۰/۳۳	۱۴۹	لیسانس
۰/۰۳	۱۵	فوق لیسانس
۰/۱۹	۹۰	بدون پاسخ
۱	۴۵۱	جمع کل

شایان ذکر است تنوع تسهیلات مورد تقاضا در میان مشتریان بانک بر حسب اولویت به ترتیب ذیل بوده است: مشارکت مدنی، فروش اقساطی، جعاله، اجاره به شرط تملیک.

جدول ۳

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱
۰/۶۰	۲۷۴	مشارکت مدنی
۰/۳۳	۱۵۰	فروش اقساطی
۰/۰۱	۲۲	جعاله
۰/۰۵	۵	اجاره به شرط تملیک
۰/۹۹	۴۵۱	جمع کل

برآورد شاخص‌های ممنوعیت غرر

شاخص نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها یک شاخص ترکیبی است و جهت اندازه‌گیری آن ابتدا شاخص‌های فرعی آن را برآورد کرده؛ سپس از جمع وزنی آنها و با استفاده از آزمون نسبت موفقیت در جامعه شاخص اصلی اندازه‌گیری و فرضیه مقاله آزمون و مورد بررسی قرار می‌گیرد. شایان توضیح است که عقود مزارعه، مساقات، سلف، خرید دین و مضاربه در حال حاضر در شعبه‌های گوناگون بانک تجارت شهر مشهد مقدس مورد استفاده قرار نمی‌گیرد.

برآورد شاخص نسبت قراردادهای همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل قراردادها

این شاخص نیز خود شاخص ترکیبی است و برآورد آن با استفاده از شاخص‌های فرعی تر (نماگرها) انجام می‌گیرد که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم:

۱. نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام (جهل) نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل عقود مبادله‌ای

پرسش ۴: آیا نسبت به عقد قرارداد مورد نظرتان (عقدهای مبادله‌ای) اطلاعات کافی داشته‌اید؟

داده‌های جدول ۴ نشان می‌دهد که فقط ۶۰ درصد متقاضیان تسهیلات عقود مبادله‌ای نسبت به ماهیت موضوع قرارداد اطلاعات کافی داشته‌اند.

جدول ۴

نسبت موفقیت	فراوانی مطلق			پرسش ۴
	جمع	خیر	بلی	
٪۴۰	۱۵۰	۶۰	۹۰	فروش اقساطی
٪۴۰	۵	۲	۳	اجاره به شرط تملیک
٪۳۶	۲۲	۸	۱۴	جعاله
*٪۳۷	۱۷۷	۷۰	۱۰۷	جمع کل

$$\bar{p} = 0.33(0.40) + 0.33(.40) + 0.33(0.36) = 0.37$$

فاصله اطمینان برای نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل عقود مبادله‌ای:

$$\bar{p} = 0.37, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \longrightarrow 0.31 \leq p \leq 0.43$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت عقود مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله) همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد بین ۳۱-۴۳ درصد کل عقود مبادله‌ای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۳۱ درصد است.

۲. نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام (جهل) نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل عقود مشارکتی

پرسش ۴: آیا نسبت به عقد قرارداد مورد نظرتان (عقدهای مشارکتی: مشارکت مدنی) اطلاعات کافی داشته‌اید؟

داده‌های جدول ۵ نشان می‌دهد که فقط ۶۰ درصد متقاضیان تسهیلات عقود مشارکتی نسبت به ماهیت موضوع قرارداد اطلاعات کافی دارند.

جدول ۵

پرسش ۴	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۱۶۴	٪۶۰
خیر	۱۱۰	٪۴۰
جمع کل	۲۷۴	۱

فاصله اطمینان برای نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل عقود مشارکتی:

$$\bar{p} = 0.40, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.64 \longrightarrow 0.35 \leq p \leq 0.45$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت عقود مشارکتی (مشارکت مدنی) همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد بین ۳۵-۴۵ درصد کل عقود مشارکتی است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۳۵ درصد است.

حال شاخص «نسبت قراردادهای همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد به کل قراردادهای» را با استفاده از جمع وزنی نسبت موفقیت دو شاخص پیش‌گفته برآورد می‌کنیم:

$$\bar{p} = 0.50(0.40) + 0.50(0.37) = 0.39$$

$$\bar{p} = 0.39, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.64 \longrightarrow 0.35 \leq p \leq 0.43$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای همراه با ابهام نسبت به ماهیت موضوع قرارداد بین ۳۵-۴۳ درصد کل قراردادها است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۳۵ درصد است.

برآورد شاخص نسبت قراردادهای همراه با ابهام نسبت به زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل قراردادها

این شاخص نیز خود شاخص ترکیبی است و برآورد آن با استفاده از شاخص‌های فرعی‌تر (نماگرها) انجام می‌گیرد که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم:

۱. نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام (جهل) در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل عقود مبادله‌ای

پرسش ۵: آیا نسبت به زمان و چگونگی بازپرداخت تسهیلات اعطایی اطلاعات کافی داشته‌اید؟ داده‌های جدول ۶ نشان می‌دهد که ۹۱ درصد متقاضیان تسهیلات عقود مبادله‌ای نسبت به زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد اطلاعات کافی و ۹ درصد آنها اطلاعات کافی در این باره نداشته و زمان بازپرداخت قرارداد برای آنان مبهم بوده است.

جدول ۶

نسبت موفقیت	فراوانی مطلق			پرسش ۵
	جمع	خیر	بلی	
۰.۸٪	۱۵۰	۱۳	۱۳۷	فروش اقساطی
۲۰٪	۵	۱	۴	اجاره به شرط تملیک
۰.۹٪	۲۲	۲	۲۰	جعاله
*۱۲٪	۱۷۷	۱۶	۱۶۱	جمع کل

$$P = 0.33(0.08) + 0.33(0.20) + 0.33(0.09) = 0.12$$

فاصله اطمینان برای نسبت عقود مبادله‌ای همراه با ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل عقود مبادله‌ای:

$$P = 0.12, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.64 \longrightarrow 0.08 \leq p \leq 0.16$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای همراه با ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد بین ۱۶-۸ درصد کل قراردادهاست. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۸ درصد است.

۲. نسبت عقود مشارکتی همراه با ابهام (جهل) در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل عقود مشارکتی

پرسش ۵: آیا نسبت به زمان و چگونگی بازپرداخت تسهیلات اعطایی (عقدهای مشارکتی: مشارکت مدنی) اطلاعات کافی داشته‌اید؟

داده‌های جدول ۷ نشان می‌دهد که فقط ۹۲ درصد متقاضیان تسهیلات عقود مشارکتی نسبت به زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد اطلاعات کافی دارند.

جدول ۷

پرسش ۵	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۲۵۱	٪۹۲
خیر	۲۳	٪۰۸
جمع کل	۲۷۴	۱

$$\bar{p} = 0.08, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \longrightarrow 0.06 \leq p \leq 0.10$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت عقود مشارکتی (مشارکت مدنی) همراه با ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد بین ۱۶ - ۸ درصد کل عقود مشارکتی است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداکثر ۸ درصد است. حال به برآورد شاخص نسبت قراردادهای همراه با ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل قراردادها می‌پردازیم:

$$\bar{p} = 0.50(0.08) + 0.50(0.12) = 0.10$$

$$\bar{p} = 0.10, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \longrightarrow 0.09 \leq p \leq 0.11$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای همراه با ابهام در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد بین ۱۱ - ۹ درصد کل قراردادها است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۹ درصد است.

بررسی پیش‌گفته نشان می‌دهد در قراردادهای رسمی منعقد بانک با مشتریان شکل ظاهری عقدها از جهت تعیین زمان بازپرداخت تسهیلات حفظ شده و از این دید حدوداً می‌توان گفت قراردادهای منعقد شده در قالب عقدهای مبادله‌ای و مشارکتی غرری نیست.

برآورد شاخص نسبت قراردادهایی که در آن اوصاف اساسی موضوع قرارداد کاملاً مشخص نباشد به کل قراردادها

این شاخص نیز خود شاخص ترکیبی است و برآورد آن با استفاده از شاخص‌های فرعی‌تر (نماگرها) انجام می‌گیرد که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم:

۱. نسبت عقدهای مبادله‌ای که در آن اوصاف اساسی موضوع قرارداد کاملاً مشخص نباشد به کل عقدهای مبادله‌ای

پرسش ۹: آیا شما هنگام امضای قرارداد فروش اقساطی نسبت به شرایط آن از جمله کیفیت، کمیت و قیمت مورد معامله مطلع بودید؟

پرسش ۱۱: آیا شما هنگام امضای قرارداد اجاره به شرط تملیک نسبت به شرایط آن از جمله کیفیت و کمیت و مورد اجاره به‌طور کامل آگاهی کسب کردید؟

پرسش ۱۳: آیا شما هنگام امضای قرارداد جعاله نسبت به شرایط آن از جمله تعیین مقدار جعل مطلع بودید؟

داده‌های جدول ۸ نشان می‌دهد که فقط ۵۹ درصد متقاضیان تسهیلات عقدهای مبادله‌ای نسبت به اوصاف اساسی موضوع قرارداد اطلاعات کافی دارند.

جدول ۸

نسبت موفقیت	فراوانی مطلق			پرسش ۹، ۱۱ و ۱۳
	جمع	خیر	بلی	
۴۰٪	۱۵۰	۶۰	۹۰	فروش اقساطی
۲۰٪	۵	۱	۴	اجاره به شرط تملیک
۴۵٪	۲۲	۱۰	۱۲	جعاله
*۲۳٪	۱۷۷	۷۱	۱۰۶	جمع کل

$$\bar{p} = 0.33(0.40) + 0.33(0.20) + 0.33(0.12) = 0.23$$

$$\bar{p} = 0.23, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.64 \longrightarrow 0.17 \leq p \leq 0.29$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت عقود مبادله‌ای که در آن اوصاف اساسی (قیمت، مقدار، جنس، شروط و هر آنچه که در ارزش معامله مؤثر است) موضوع قرارداد به‌طور کامل مشخص نباشد بین ۱۷ - ۲۹ درصد کل عقود مبادله‌ای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۱۷ درصد است.

۲. نسبت عقود مشارکتی که کیفیت و درصد توزیع سود آن ابهام دارد به کل عقود مشارکتی

پرسش ۷: آیا شما هنگام امضای قرارداد مشارکت مدنی نسبت به شرایط آن از جمله نسبت تقسیم سود مطلع بودید؟

داده‌های جدول ۹ نشان می‌دهد که فقط ۵۸ درصد متقاضیان تسهیلات عقود مشارکتی نسبت به اوصاف اساسی موضوع قرارداد اطلاعات کافی دارند. جدول ۹

پرسش ۷	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۱۶۰	٪۵۸
خیر	۱۱۴	٪۴۲
جمع کل	۲۷۴	۱

$$\bar{p} = 0.42, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \longrightarrow 0.37 \leq p \leq 0.47$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت عقود مشارکتی (مشارکت مدنی) که کیفیت و درصد توزیع سود آن ابهام دارد بین ۳۷ - ۴۷ درصد کل عقود مبادله‌ای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۳۷ درصد است. حال به برآورد شاخص نسبت قراردادهایی که در آن اوصاف اساسی موضوع قرارداد به‌طور کامل مشخص نباشد به کل قراردادها می‌پردازیم:

$$\bar{p} = 0.50(0.23) + 0.50(0.42) = 0.32$$

$$\bar{p} = 0.32, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.64 \longrightarrow 0.29 \leq p \leq 0.35$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهایی که در آن اوصاف اساسی موضوع قرارداد به‌طور کامل مشخص نباشد بین ۲۹ - ۳۵ درصد کل عقود مبادله‌ای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۲۹ درصد است.

بر این اساس می‌توان گفت در قراردادهای رسمی منعقدہ بانک با مشتریان شکل ظاهری عقده‌ها کمابیش از جهت تعیین اوصاف اساسی موضوع قرارداد حفظ شده است.

برآورد شاخص نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها و آزمون فرضیه مقاله

پس از برآورد سه شاخص فرعی ممنوعیت غرر (مؤلفه‌ها)، به برآورد شاخص اصلی و آزمون فرضیه مقاله می‌پردازیم:

جهت آزمون فرضیه در صورتی که نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها حداقل ۵۰ درصد باشد، در این صورت می‌توان نتیجه گرفت که بیش از نیمی از معامله‌های نظام بانکداری بدون ربا در جامعه مورد بررسی غرری است و فرضیه مقاله تأیید می‌شود. نیز اگر نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها کمتر از ۵۰ درصد باشد در این صورت می‌توان گفت که کمتر از نیمی از معامله‌های نظام بانکداری بدون ربا کشور غرری است و فرضیه رد می‌شود.

$$\left\{ \begin{array}{l} H_0: \bar{p} \geq 0.50 \\ H_1: \bar{p} < 0.50 \end{array} \right.$$

در بحث‌های آماری نسبت موفقیت مورد انتظار (p_0) (که در اینجا عدد ۵۰ درصد در نظر گرفته شده است) از حدسی که درباره ویژگی‌ای از جامعه زده می‌شود یا نسبتی که مورد انتظار پژوهشگر است به دست می‌آید. این حدس بنا به هدف تحقیق، نوعاً شامل ادعایی درباره مقدار یک پارامتر جامعه است (آذر و مومنی، ۱۳۸۵، ص ۹۴). زمانی که هیچ اطلاعی از نسبت مورد انتظار وجود ندارد از نسبت ۵۰ درصد استفاده می‌شود (طورانی، ۱۳۸۶، ص ۱۸۸). از آنجا که ما هیچ اطلاعی درباره نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها در جامعه مورد بررسی نداریم، نسبت مورد انتظار را ۵۰ درصد در نظر می‌گیریم.

جهت برآورد شاخص اصلی و آزمون فرضیه ابتدا $\bar{p}$ یا همان نسبت موفقیت را با استفاده از $\bar{p}$ ‌های سه شاخص فرعی (مؤلفه‌ها) به دست می‌آوریم. از آنجا که شاخص اصلی در صورتی برآورد می‌شود که حداقل یکی از سه مؤلفه اول، دوم و سوم رخ دهند اجتماع $\bar{p}$ ‌های سه مؤلفه، $\bar{p}$ شاخص اصلی را تشکیل می‌دهند.

$$\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} = 0.39 \quad \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} = 0.10 \quad \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}} = 0.32$$

$$\bar{p} = (\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}}) = \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} + \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} + \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}} - (\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}}) - (\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}}) - (\bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}}) + (\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}}) = 0.63$$

که در آن:

$$(\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}}) = \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \times \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}}$$

$$(\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}}) = \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \times \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} \times \bar{p}_{\text{مؤلفه سوم}}$$

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادهای عبارت است از:

$$\bar{p} = 0.63, \alpha = 0.05, \frac{Z_{\alpha}}{2} = 1.64 \longrightarrow 0.61 \leq p \leq 0.65$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای غرری بین ۶۱-۶۵ درصد کل قراردادهای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۶۱ درصد است.

آزمون نسبت موفقیت با استفاده از آماره Z برای فرضیه تحقیق:

$$\bar{p} = 0.63, \alpha = 0.05, \frac{Z_{\alpha}}{2} = -1.64 \longrightarrow Z = 6.5$$

عدد به دست آمده با استفاده از آماره Z، +۶.۵ و مقدار Z جدول با درجه آزادی ۰/۹۵ و سطح معناداری ۰/۰۵ برابر با ۱/۶۴- است و از آنجا که Z محاسباتی بزرگتر از Z حاصله از جدول است مقدار آن در ناحیه عدم رد قرار گرفته است؛ یعنی با توجه به شاخص‌های ممنوعیت غرر، بیش از نیمی از قراردادهای نظام بانکداری بدون ربا در جامعه مورد بررسی غرری است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. اصل در قاعده ممنوعیت غرر حدیث معروف نبوی ﷺ است که: «نَهَى النَّبِيُّ عَنْ بَيْعِ الْغَرَرِ»؛
۲. معامله غرری، قرارداد و عقدی است که وضعیت و شرایط انعقاد آن برای یک یا دو طرف قرارداد زیان مالی به دنبال داشته و سبب پدید آمدن نزاع و کشمکش بین آنها خواهد شد؛
۳. تحقق معامله غرری بر تحقق یکی از این موارد مبتنی است:

الف) خطر عدم وجود یکی از عوضین؛

ب) خطر عدم قدرت بر تسلیم عوضین؛

ج) خطر عدم اطلاع از ارزش عوضین؛

د) خطر عدم اطلاع از ویژگی‌ها و شرایط معامله.

۴. به مقتضای معیار ممنوعیت غرر، باید تمام ارکان، عناصر، شرایط و اوصاف اساسی قراردادهای بانک‌های اسلامی شفاف و بدون هیچ ابهامی باشند؛

۵. شاخص‌های ممنوعیت غرر مبتنی بر معیار ممنوعیت غرر شناسایی و معرفی می‌شوند و شاخص اصلی آنها، شاخص نسبت قراردادهای غرری به کل قراردادها است. مؤلفه‌های این شاخص عبارت هستند از:

- الف) نسبت قراردادهای همراه با ابهام (جهل) در ماهیت موضوع قرارداد به کل قراردادها؛
  - ب) نسبت قراردادهای همراه با ابهام (جهل) در زمان و چگونگی بازپرداخت قرارداد به کل قراردادها؛
  - ج) نسبت قراردادهای همراه با ابهام (جهل) در اوصاف اساسی موضوع قرارداد به کل قراردادها.
۷. برآورد شاخص‌های ممنوعیت غرر نشان می‌دهد که در قراردادهای رسمی منعقد شده بانک با مشتریان از جهت ماهیت موضوع قرارداد، زمان بازپرداخت قرارداد و تعیین اوصاف اساسی موضوع قرارداد ابهام وجود دارد و از این دید بیش از نیمی از قراردادهای منعقد شده در قالب عقود مبادله‌ای و مشارکتی، غرری است.

پیشنهاد‌های سیاستی

۱. بانک‌های اسلامی از لحاظ فنی نیاز به متخصصان و مدیران شایسته‌ای دارند که باور و آگاهی به اجرایی‌بودن بانکداری اسلامی داشته باشند.
۲. مناسب است هنگام انعقاد قرارداد، فرم‌های قرارداد به مشتری داده شود تا وی متن آن را مطالعه و با مفاهیم و مفاد موجود در متن قرارداد آشنایی بیشتر پیدا کند.
۳. پیشنهاد می‌شود تنظیم قرارداد در دو نسخه انجام و نسخه‌ای به مشتری داده شده و فونت متن قراردادها به گونه‌ای تنظیم شود تا متقاضی تسهیلات هنگام مطالعه قرارداد با مشکل خاصی روبه‌رو نشود.

منابع و مأخذ

۱. آذر، عادل و منصور مومنی؛ آمار و کاربرد آن در مدیریت؛ ج ۲، چ ۲، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۸.
۲. امامی، سیدحسین؛ حقوق مدنی؛ تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۶.
۳. ابن‌منظور؛ لسان العرب؛ ج ۱۰، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
۴. برنا، علی‌محمد؛ غرر در فقه؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ۱۳۷۴.

۵. پژوهشکده پولی و بانکی؛ مباحثه خرید دین و استصناع (به مناسبت بررسی ابعاد فقهی، حقوقی و اجرائی کاربردی شدن عقود مباحثه، خرید دین و استصناع)؛ تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۶. حسینی مراغی؛ العناوین الفقهیه؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۸ق.
۷. موسوی خمینی، سیدروح الله؛ تحریر الوسیله؛ ج ۱، ترجمه مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۵.
۸. دهخدا، علی اکبر؛ فرهنگ دهخدا (۴۷ جلدی)؛ تهران: چاپخانه مجلس، ۱۳۲۵.
۹. رجایی، محمد؛ «مقایسه جمالی تجهیز و تخصیص منابع پولی در دو نظام بانکی سنتی (ربوی) و غیرربوی در ایران»؛ مجله معرفت، ش ۴۱، ۱۳۸۰.
۱۰. رفیعی، محمدتقی؛ غرر در معامله؛ قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸.
۱۱. رنجبران، هادی؛ آمار و احتمال؛ ج ۲، تهران: نشر کتاب دانشگاهی، ۱۳۸۶.
۱۲. ریاضت، فرهاد؛ «ارزیابی عملکرد بانکها از طرح تا عمل»؛ پژوهشنامه اقتصادی، ش ۵، ۱۳۸۱.
۱۳. ساعی، علی؛ تحلیل آماری در علوم اجتماعی با نرم افزار **sps for windows**؛ تهران: کیان مهر، ۱۳۸۱.
۱۴. عاملی (شهید ثانی)؛ مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام؛ تهران: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۴ق.
۱۵. طباطبایی حکیم، سیدمحسن؛ مستمسک العروة الوثقی؛ ج ۱۲، قم: منشورات مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی علیه السلام، ۱۴۰۶ق.
۱۶. طورانی، محسن؛ آمار؛ ج ۴، تهران: مؤسسه آموزش عالی آزاد پارسه، ۱۳۸۶.
۱۷. حرّ عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱۲، تهران: المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۳ق.
۱۸. مجدالدین محمد؛ القاموس المحيط؛ ج ۲، بیروت: دارالحیل، [بی تا].
۱۹. محقق حلّی؛ شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام؛ ج ۱، ج ۲، قم: انتشارات دارالتفسیر، ۱۴۱۹ق.
۲۰. مظفر، محمدرضا؛ اصول الفقه؛ ج ۲، ج ۲، تهران: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.
۲۱. معین، محمد؛ فرهنگ فارسی معین؛ ج ۴، ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۰.
۲۲. موسایی، میثم؛ بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران؛ تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، ۱۳۷۹.
۲۳. موسوی خویی، سیدابوالقاسم؛ موسوعة الامام الخویی؛ ج ۲، ج ۳۰ و ۳۳، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی علیه السلام، ۱۴۲۶ق.

۲۴. موسوی سبزواری، عبدالاعلی؛ مهذب الاحکام فی بیان الحلال والحرام؛ ج ۱، ج ۱۹، قم: انتشارات دارالتفسیر، ۱۴۳۰ق.
۲۵. موسویان، سیدعباس؛ ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه معاصر، ۱۳۸۶.
۲۶. _____؛ اصلاح قانون و الگوی عملیات بانکداری بدون ربا؛ تهران: مؤسسه عالی آموزش و پرورش مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۹.
۲۷. _____؛ بانکداری اسلامی؛ تهران: مؤسسه تحقیقات پولی و بانکی، ۱۳۷۸.
۲۸. _____، محمدنقی نظرپور و حسین کفشگر؛ «نقش شورای تخصصی فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی»؛ فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش ۳۶، ۱۳۸۸.
۲۹. نائینی، میرزا حسین؛ منیة الطالب؛ تقریرات موسی نجفی خوانساری؛ قم: مکتب محمدیه، [بی تا].
۳۰. نراقی، احمد؛ عوائد الایام؛ ج ۱، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵.
۳۱. وحدتی شیبیری، سیدحسن؛ مجهول بودن مورد معامله؛ قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹.
۳۲. هاشمی شاهرودی، محمود؛ کتاب الاجاره؛ ج ۱، ج ۱، مؤسسه دایرة المعارف الفقه الاسلامی، ۱۴۲۳ق.
۳۳. هدایتی، علی اصغر و همکاران؛ عملیات بانکی داخلی ۲، تخصیص منابع؛ ج ۷، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۸۰.
1. Hasbi, Hariandy & Tendi Haruman; "Banking: According to Islamic Sharia Concepts and its performance in Indonesia"; **international Review of Bussiness Research Papers**, No 1, Vol 7, 2011.
  2. Islamic Financial Services Board; "Complication Guide on Prudential and Structural Islamic Finance indicators"; **Islamic Financial Services Board**, 2007.
  3. Mamunur Rashid; "Disparity of Performance Indicators of Islamic Banks: Study on Bangladesh"; **International Journal of Bussiness and Management**, No 8, Vol 4, 2009.